

ВЧИТЕЛІ-СХІДНЯКИ В УМОВАХ ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ ТА УКРАЇНСЬКИМ ПІДПІЛЛЯМ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР (1944–1953)

Особливе місце у післявоєнних відбудовчих процесах відводилось західноукраїнському регіону, адже в «радянській сім'ї народів» ці землі були порівняно недовго. Це призвело до того, що на звільнених територіях з новою силою розпочалась ідеологічно-політична робота серед населення та викорінення «неблагонадійних». Сталінський режим прагнув якнайшвидше здійснити соціалістичні перетворення (індустріалізацію, колективізацію, культурну революцію) та створити необхідні умови для остаточної інтеграції західноукраїнського регіону в СРСР. У політиці радянської влади важливе місце займала сфера освіти, адже через шкільну мережу, систему професійно-виробничої та вищої освіти суспільству насаджувались комуністичні ідеали. Цим процесам протистояли УПА та підпілля ОУН. Протиборство між радянською владою та національно-визвольним рухом стало вагомим чинником повсякденного життя тисяч учителів, направлених для педагогічної праці у школи Західної України.

Процес налагодження і відновлення радянської освітньої системи в регіоні був складним та часто мав суперечливі наслідки, особливо в ідеологічному плані. Катастрофічну ситуацію в освітній сфері засвідчує «Доповідна записка про стан підготовки шкіл західних областей УРСР до 1944/1945 навчального року». У документі зазначалось, що в 1940/1941 навчальному році у західних областях республіки було 7 596 шкіл – 1 455 048 учнів¹. За час нацистської окупації значна частина шкіл була цілком зруйнована або серйозно постраждала, відтак станом на 1 вересня 1944 року змогли розпочати роботу лише 4 460 шкіл західних областей (у Волинській – 284, у Дрогобицькій – 672, в Тернопільській – 743, Львівській – 869,

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 73. Спр. 75. Арк. 26.

Рівненській – 884, Станіславській – 625)². Однією з головних причин занепаду шкільного життя на окупованих територіях була нацистська ідеологія, згідно з якою підкореним народам освіта була не потрібна, навіть шкідлива.

Загалом окупаційна влада систематично руйнувала мережу освіти, типовим було явище перетворення шкіл та інших освітніх установ в госпіталі, тюрми, канцелярії, штаби, концентраційні табори, конюшні, бані³. Масштаб руйнувань в областях різнився, найбільше постраждали регіони, де відбувались фронтові бої та діяли формування антинацистського руху опору. «Німці у Волинській обл. зруйнували – 480 і наполовину зруйнували 315, Станіславській обл. – 56 і 118, Дрогобицькій – 39, Тернопільській 50 і 203 відповідно»⁴. Також потрібно враховувати той факт, що у вцілілих школах майже не збереглося меблів, навчального обладнання, підручників, не було шкільного приладдя.

Налагодити навчальний процес у західноукраїнському регіоні було надзвичайно важко. Давалися взнаки відсутність повноцінної шкільної мережі для українців у період Другої Речі Посполитої, відірваність дітей від школи у воєнні роки⁵. Навчально-матеріальна база багатьох шкіл, як зазначалося вище, була в поганому стані. У цих умовах основний тягар відновлення освітньої системи ліг на вчительство краю.

У перші післявоєнні роки вагомою залишалася проблема педагогічних кадрів, підсилена тим, що за роки війни республіка втратила близько 30 % довоєнного складу вчителів. Про складне становище системи освіти в Західній Україні йшлося також у звітах ОУН: «школи стоять на дуже низькому рівні з браку вчительських сил»⁶. У західноукраїнських областях тотально не вистачало фахівців: у Львівській обл. станом на 1944/1945 н. р. працювало 3 729 вчителів

² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 75. Арк. 28.

³ Державний архів Івано-Франківської області (далі – Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. Р-3. Оп. 2. Спр. 91. Арк. 2.

⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 75. Арк. 26.

⁵ Сушик І. В. Формування вчительських кадрів загальноосвітніх шкіл Волині у 40–50-х рр. XX ст. *Інтелегенція і влада* (Одеса). 2009. Вип. 15. С. 174.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3836. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 95.

за потреби 5 658 (не вистачало 1 929)⁷; у Рівненській обл. працювало 3 100 осіб, не вистачало 1 664⁸; у Тернопільській обл. працювало 4 138, потрібно було ще 1 340 осіб⁹; у Волинській обл. ситуація з педагогічними кадрами була найгірша, працювало лише 2 145 вчителів, і з цієї причини не змогли відновити роботу 196 шкіл¹⁰. Кадровий «голод» вирішували шляхом звільнення педагогів з лав Червоної армії, відкликанням з евакуації, перепідготовки вчителів на короткострокових курсах, у середніх та вищих педагогічних закладах, мережі заочної освіти, а також шляхом направлення в західні області вчителів з інших областей України.

Зауважимо, що радянська політика мала будь-якими засобами покінчити з національно-визвольним рухом. З огляду на це у різні сфери господарства західних областей на керівні посади спрямовували спеціалістів переважно зі східних областей УРСР, адже місцевому населенню не довіряли. Не стала винятком і система освіти. У перші повоєнні роки масштаби спрямування вчителів з інших регіонів республіки, переважно східних, вражають. Саме вони повинні були виховувати молоде покоління в дусі відданості соціалістичним ідеалам, стати опорою влади на місцях. Заступник начальника управління шкіл НКО УРСР М. Грищенко повідомляв про роботу, проведену в західних областях України з відновлення шкіл: станом на 1 жовтня 1944 р. зі східних областей було відряджено 7 000 вчителів, з них випускників вишів – 685, педагогічних шкіл – 1 426, відкликано з евакуації – 1 191, підготовлено на курсах на місцях – 2 850¹¹. Згідно з «Довідкою про кількість працівників партійних, радянських і господарських організацій, направлених для роботи в західних областях УРСР», станом на 1 грудня 1944 р. в західні області УРСР Наркомат освіти скерував 10 125 осіб¹².

⁷ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. Р-163. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 4–5.

⁸ Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.). Ф. Р-440. Оп. 3. Спр. 77. Арк. 1.

⁹ Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.). Ф. Р-18. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 19.

¹⁰ Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.). Ф. Р-59. Оп. 3. Спр. 5. Арк. 19.

¹¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 75. Арк. 1.

¹² Там само. Оп. 23. Спр. 893. Арк. 73.

Загалом, за інформацією дослідників О. Рубльова та Ю. Черченка всього протягом 1944–1950 рр. лише до сільської місцевості регіону зі східних областей республіки було направлено майже 44 тис. вчителів¹³. Зауважимо, що в той самий час частину місцевих учителів позбавляли права займатися педагогічною діяльністю, аргументуючи це тим, що вони десятиліттями виховувались у дусі західної ідеології і лише півтора року жили при радянській владі. Це було причиною недовіри до місцевих освітян та звинувачення багатьох у політичній неблагонадійності. Надалі ідеологічний тиск та переслідування західноукраїнської інтелігенції сталінським режимом лише посилювалися.

Намагання швидко відновити максимальну кількість навчальних закладів та заповнити їх кадрами призвело до того, що до педагогічної роботи часто залучали спеціалістів, які не мали відповідної фахової освіти. Зокрема, у Львівській області у 1944/1945 н. р. працювало 3 872 вчителі, з них вищу освіту мали 637, незакінчену вищу – 427, середню – 2 356, незакінчену середню освіту – 452¹⁴. У Станіславській обл. у 1945/1946 н. р. із загальної кількості 3 767 вчителів вищу і незакінчену вищу освіту мали лише 20,4 %, середню – 47,4 %, незакінчену середню – 32,2 %¹⁵. Освітні керівники на Рівненщині скаржились, що «лише десята частина направлених міністерством вчителів мала відповідну освіту на рівні педучилища та учительського інституту»¹⁶. У школах Тернопільської області у 1947/1948 н. р. працювало 5 158 вчителів, з них 1 496 осіб не мали відповідної педагогічної освіти¹⁷. Подібний стан з педагогічними кадрами у післявоєнний час був і в інших областях Західної України. Згодом ситуація стабілізувалася, хоча дефіцит кваліфікованих освітянських кадрів існував до середини 1950-х років.

Важливе місце в системі освітніх проблем займало матеріальне забезпечення новоприбулих вчителів. Фінансування освіти відбувалося за залишковим принципом, республіканська влада не виділяла

¹³ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції, 20–50-ті роки XX ст. Київ: Наукова думка, 1994. С. 211.

¹⁴ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 322. Арк. 10 зв.

¹⁵ Сворак С. Д. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період. *Український історичний журнал* (Київ). 1997. № 2. С. 32.

¹⁶ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-400. Оп. 3. Спр. 190. Арк. 14.

¹⁷ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-18. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 18–19.

коштів на забезпечення освітян житлом, перекладаючи ці завдання на місцеві органи управління¹⁸. Заробітна плата вчителів суттєво відставала від державних цін на промислові товари та харчові продукти. Надзвичайно важким було становище вчителів, направлених з інших областей, повернутих з евакуації, які працювали в сільській місцевості, адже ресурсів для забезпечення нормального життя у них було обмаль¹⁹. З метою підтримки вчителів уряд УРСР наказував обкомам організувати соціальні їдальні для вчителів в обласних, районних центрах, містах обласного підпорядкування, але виконання наказу реалізовувалось незадовільно, а їдальні працювали нерегулярно²⁰. Вчителі Кременецького району Тернопільської області, що прибули зі східних областей, скаржились до міністерства, що вони за тривалий час «отримали лише по 1 кг меду, 1 кг м'яса, 0,5 кг кондитерських виробів. А борошно, яке видається взамін хліба – дуже низької якості»²¹. Завідувач відділу шкіл Волинського обкому партії доповідав, що вчителям затримують видачу борошна на 2–3 місяці²².

Матеріально-побутові проблеми освітян зберігалися впродовж наступних років. У 1951 році в тій же Волинській області інспектор-методист міністерства освіти УРСР Старобіна у висновку перевірки писала про катастрофічну ситуацію з продовольством для вчителів, просила міністра виділити додаткові фонди хліба Волинської області для вчителів, особливо в сільській місцевості²³. Перевірка Яремчанського району Станіславської області в серпні 1950 р. засвідчила, що районний відділ освіти майже не займався покладеними на нього завданнями. За зловживання та систематичні пиятики за державні кошти завідувач райвно був арештований,

¹⁸ Улітова Н. С. Основні тенденції та процеси у справі відновлення діяльності закладів освіти в повоєнній Україні. *Чорноморський літопис* (Миколаїв). 2012. Вип. 6. С. 162.

¹⁹ Романюк І. М., Романець Л. М. Кадрове забезпечення сільських шкіл України вчителями в кінці 1950-х – на початку 60-х років. *Український селянин*: зб. наук. праць. Черкаси, 2008. Вип. 11. С. 177.

²⁰ Романець Л. М. Соціальний захист учительства України в другій половині 40-х – 50-х рр. XX ст. *Наукові записки Вінницького ДПУ ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2009. Вип. 15. С. 133.

²¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-18. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 18.

²² Держархів Волинської обл. Ф. П-1. Оп. 2. Спр. 46. Арк. 4.

²³ Держархів Волинської обл. Ф. П-1. Оп. 3. Спр. 1589. Арк. 26.

інспектор відділу був у відпустці, відтак ніхто не займався питанням прийому на роботу молодих вчителів за направленням міністерства. Умови життя молодих спеціалістів не були налагоджені, новоприбулі вчителі жили у класній кімнаті Яремчанської середньої школи²⁴. Вчителькам Ворохтянської школи не давали квартир, а ті, хто їх отримав, жили в невідремонтованих²⁵. Через складні умови вчителі намагалися виїхати з регіону. Так, у Волинській області за 1947/1948 навчальний рік прибуло 213 вчителів, з них вибуло 64²⁶, хоча дозвіл на виїзд вчителям давався лише в разі хвороби чи сімейних справ. Та попри складні матеріально-побутові умови вчителі переважно сумлінно виконували свої обов'язки.

Освітняни не були винятком з-поміж інших верств населення – на них так само тиснули і навіть грабували працівники радянських партійних та силових структур. «Учительська газета» повідомляла, що у вчительки з м. Дубно працівник Держбанку незаконно відібрав квартиру, у якій вона самотужки зробила ремонт²⁷. У селі Тлузь Станіславської області працівники обласного управління НКВС на чолі з майором Петровим «забрали зерно у двох селян, і у місцевого вчителя того ж села взяли корову, коня і зерно»²⁸. У Волинській області секретар Ківерцівського РК КП(б)У скаржився секретарю обкому, що в селі Годимичі червоноармійці за наказом генерал-майора Дубро зайняли школу, вигнавши звідти дітей, на вимоги районного керівництва звільнити школу заявили: «нікого ми тут не признаєм, ми тут влада»²⁹. Як засвідчила практика, в багатьох випадках порушення радянської законності прикривалось боротьбою з українсько-німецькими націоналістами, а прокуратура, органи правопорядку і партійні комітети переважно не реагували на такі випадки і не притягували винних до відповідальності.

Непоодинокими були випадки, коли продовольчі та мануфактурні товари, що виділялися для вчителів, отримували працівники партійних відомств. Тривалий час тисячі вчителів-східняків,

²⁴ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1265. Арк. 6.

²⁵ Там само.

²⁶ Держархів Волинської обл. Ф. Р-59. Оп. 6. Спр. 3. Арк. 45–46.

²⁷ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-400. Оп. 3. Спр. 77. Арк. 26.

²⁸ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 168. Арк. 3.

²⁹ Держархів Волинської обл. Ф. П-1. Оп. 2. Спр. 28. Арк. 6.

особливо на селі, вимушені були жити у напівзруйнованих будинках, про що свідчать численні скарги в різні державні структури. Важке матеріальне становище педагогів впливало на їх фаховий рівень, негативно відбивалося на якості навчально-виховного процесу, адже замість підготовки до уроків чи самоосвіти вони змушені були думати про забезпечення свого існування.

До економічних проблем західноукраїнського вчительства додавалася складна ідеологічно-політична ситуація в регіоні. Відновлення радянської влади та формування освітньої системи відбувалося в умовах безкомпромісної боротьби між комуністичним режимом з одного боку, та українськими національними силами, які представляли ОУН та УПА, з другого. Через науково-освітні установи та заклади культури поширювалася комуністична ідеологія, держава намагалася впливати на свідомість населення. На інтелігенцію загалом, а особливо на вчительство з огляду на його місце і роль в житті суспільства, звертали прискіпливу увагу як органи радянської влади, так і представники українського націоналістичного руху опору.

Крім обласних відділів народної освіти, при обкомах КП(б)У діяли відділи або сектори шкіл, які займалися ідеологічною стороною навчального процесу, надавали матеріальну та методичну допомогу освітнім закладам, мали відповідні плани роботи³⁰. Таким чином освітня система УРСР перебувала під подвійним контролем уряду та партії. Більшовицькі функціонери зазначали, що вчителі займають в суспільстві велике і почесне місце та виконують поставлені комуністичною партією завдання: «формують світогляд майбутнього будівника комуністичного суспільства»³¹. З огляду на це основним завданням радянської школи було виховання молодого покоління в дусі глибокої відданості комуністичним ідеалам, партії, любові до «батька Сталіна», «великого російського народу» та ненависті до класових ворогів, особливо «українських буржуазних націоналістів». А кожен вчитель повинен був розуміти, що він перш за все є працівником ідеологічного фронту, бо виконує завдання партії з виховання молоді.

Для західноукраїнського освітнього простору характерним було

³⁰ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 693. Арк. 1-2.

³¹ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2. Оп. 4. Спр. 88. Арк. 2.

явище перевірки та фільтрування педагогічних кадрів. Освітнянське керівництво було занепокоєне тим, що в школах є люди, які не викликають політичної довіри, є замасковані націоналісти та прихильники західної ідеології – «Вони в нас де не де є і наше завдання з вами викривати і виганяти їх з радянської школи»³². Не випадково представники партійних структур ставили питання про створення в школах хорошої агентури, бо «вороги основний курс беруть на школу»³³. І такі заклики активно впроваджувалися в життя. Наприклад, на курсах перепідготовки у Чернівецькому університеті начальник обласного УНКДБ читав шестигодинний спецкурс «Як розвідувати антидержавні рухи на селі», де йшлося насамперед про методи роботи «вчителя-розвідника»³⁴. У площині освіти, перш за все в школах, мали творити нову радянську людину, тому метою більшовицького виховання в Україні стало знищення історичної пам'яті народу та орієнтування молоді виключно на замкнуту та часто сфальсифіковану комуністичну науку, основу якої складала російська.

Школи, де відбувалось виховання молодого покоління, потрапляли у безпосереднє поле зору повстанців та СБ ОУН. Звіти про роботу шкіл за 1944/1945 н. р. засвідчують, що очільники відділів освіти західноукраїнських областей скаржились на перешкоди у справі налагодження навчального процесу, будівництві нових та відновленні зруйнованих шкіл з боку українських націоналістів. Наприклад, за інформацією облвно у Львівській області, «бандерівці знищили 8 шкіл»³⁵, а в Козлівському районі на Тернопільщині «націоналісти спалили село Денисівку разом зі школою»³⁶. Загалом в області спалили низку шкіл, нищили портрети партійних керівників, підручники географії, російської мови. У с. Мудринівці Заліщицького району, згідно з даними Тернопільського облвно, «протягом двох днів забито 10 учнів, які йшли зі школи, решті учням наказано не ходити до школи»³⁷. Подібні історії у звіті

³² Держархів Івано-Франківської обл. Ф. Р-3. Оп. 2. Спр. 129. Арк. 141.

³³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 213. Арк. 121.

³⁴ Петренко О. Буденність насилля: долі вчительок-східнячок у Західній Україні в післявоєнний період. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 2011. № 2. С. 243.

³⁵ Держархів Львівської обл. Ф. Р-163. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 2.

³⁶ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-18. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 6.

³⁷ Там само. Арк. 7.

Тернопільського облвно описані на декількох сторінках. Однак деякі з них виглядають неправдоподібними, що змушує ставити під сумнів попередню інформацію. Наприклад, завідувачка Великодержкальського райвідділу освіти Вітряченко перевіряла готовність шкіл району до проведення іспитів та «потрапила до бандерівців, де бандити її мучили, катували, перебили обидві ноги, надрізали язика й кинули в яму»³⁸. Після цього вона опритомніла, покликала на допомогу, з ями її витягли дві жінки, а далі, «маючи перебиті ноги, вона йти не змогла, довелося їй сім днів лізти на руках, харчуючись травою, поки вона долізла в село...»³⁹. Діти її впізнали і сповістили директора школи Савчука, але той повідомив про це не органи влади, а повстанців, після чого «бандити її повісили і кинули в колодязь»⁴⁰.

У більшості випадків безпосередньому акту насильства передувало одне або декілька попереджень, які супроводжувалися «повчальними» акціями. Так, під час занять у клас до Марії Лоєнко зайшли троє повстанців, які змусили її читати вголос молитву «Отче наш». Коли ж вчителька-східнячка промовила її старослов'янською, їй запропонували до наступної суботи під загрозою смерті вивчити з дітьми молитву українською мовою, та ще й розучити пісню про Степана Бандеру⁴¹.

У звіті Волинського облвно за 1944/1945 н. р., крім злочинів, вчинених нацистами, описуються випадки побиття вчителів, вбивства інспекторів шкіл та директорів оунівцями. У одній зі шкіл Колківського району націоналісти заборонили вчителям викладати історію СРСР, російську мову, співати про Леніна, Сталіна, Молотова та інших більшовицьких керівників⁴². У Ківерцівському районі в ніч з 6 на 7 жовтня «бандою націоналістів в трьох школах вибито всі вікна, знищено парти, класні дошки, наочне приладдя, знято портрети вождів, а в класних кімнатах повісили хрести»⁴³. Хоча у звіті відділу освіти за 1948/1949 н. р. абсолютно дослівно описуються

³⁸ Там само. Арк. 22.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. Арк. 23.

⁴¹ Петренко О. Буденність насилля: долі вчительок-східнячок... С. 249.

⁴² Держархів Волинської обл. Ф. Р-59. Оп. 3. Спр. 5. Арк. 7.

⁴³ Там само. Арк. 7–8.

ті самі злочини, вчинені німцями за роки війни, а от інформація про нищення націоналістами шкіл відсутня⁴⁴.

Секретар Рівненського обкому КП(б)У Василь Бегма у звіті завідувачеві відділу шкіл СРСР Яковлеву писав, що «нормальній роботі шкіл приносять шкоду банди українсько-німецьких націоналістів, які лише за останній час спалили 39 шкіл»⁴⁵. Водночас у звітах районних відділів освіти Рівненської області не міститься інформації про спалені націоналістами школи. Також В. Бегма, звітуючи перед московським керівництвом, повідомляв, що немає проблем із забезпеченням вчителів, вони «отримують по достатнім нормам хліб, продукти і промтовари»⁴⁶. Хоча районні звіти одночасно рясніли скаргами про критичне забезпечення освітян продуктами, взуттям, одягом та промисловими товарами. На зборах обласного активу працівників освіти говорилося, що «немає товарів і одягу... навіть навчальні підручники приходиться купувати на ринку за свій кошт»⁴⁷.

До інформацій партійних функціонерів щодо «бандитських дій бандерівців» варто ставитись критично, адже ці очільники не встигали виконувати поставлений план з відновлення чисельності шкіл і часто своє відставання списували на діяльність націоналістів, намагаючись таким чином продемонструвати центральному керівництву, в яких важких умовах вони працюють, і запросити більше ресурсів. З іншого боку, за тоталітарної системи управління, де кожен працівник перебував у повній залежності від керівництва, виробився принцип подання тієї інформації, яка була вигідна і потрібна в той момент. Це призводило до підтасування статистичних даних, маніпулювання показниками, приховування або прикрашення інформації⁴⁸.

Очевидно, що представники українського підпілля в перші воєнні роки відвідували школи. Окрім роз'яснювальної та попереджувальної роботи, вони знищували радянську символіку, портрети вождів, окремі підручники, іноді псували шкільні приміщення,

⁴⁴ Держархів Волинської обл. Ф. Р-59. Оп. 7. Спр. 4. Арк. 28.

⁴⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-400. Оп. 3. Спр. 77. Арк. 1.

⁴⁶ Там само. Арк. 5.

⁴⁷ Там само. Ф. Р-2. Оп. 4. Спр. 92. Арк. 64.

⁴⁸ Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки XX століття: (історико-політологічний аспект). Луцьк: Надстир'я, 1995. С. 35.

чинили насильницькі дії щодо радянських активістів та пропагандистів, до яких у зв'язку з професією належали і вчителі. У цій безкомпромісній боротьбі жертвами і з одного, і з другого боку часто були невинні люди. У силу об'єктивних причин не можемо визначити, що дійсно робили представники українського підпілля, а що працівники радянських спецгруп МДБ. Насамперед маємо усвідомити, що вбивство людей не можуть виправдати жодні політичні цілі.

У наказах та інструкціях українського підпілля не містилося вказівок цілеспрямовано руйнувати школи та знищувати вчительський актив, адже ОУН активно виступала за обов'язкове середнє навчання, за всебічний розвиток молодого покоління⁴⁹, про що підкреслювала у своїх численних наказах низовим ланкам. Та розуміючи, що створити власні школи для широких верств населення підпілля не в змозі, то у своїх листівках та брошурах ОУН закликала молодих українців навчатись та опановувати різні науки в доступній на той час школі, тобто радянській, але не сприймати комуністичний світогляд, не піддаватись радянським впливам. Підпілля просило інтелігенцію не покидати свій народ та рідних земель⁵⁰. Наголосимо, що якби українське підпілля дійсно масово проводило акції, описані радянським активом, то швидко втратило б підтримку в суспільстві, особливо на селі, адже саме село довгі роки було його опорою та соціальною базою.

Українське підпілля продовжувало вести боротьбу для реалізації стратегічної мети – повалення радянської влади шляхом «національної революції та побудови держави на засадах демократії і соціальної справедливості», визначених III Надзвичайним великим збором ОУН у серпні 1943 р. Декларація чітко проголошувала «незалежну політику й орієнтацію на власні сили»⁵¹. Головною метою боротьби було утворення Української самостійної соборної держави (УССД): «Тільки власна національна суверенна держава

⁴⁹ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-30. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 21–22.

⁵⁰ Там само. Спр. 19. Арк. 9 зв.

⁵¹ Веденев Д. В. Післявоєнна еволюція стратегії, тактики, організаційно-функціональної побудови озброєного руху опору під проводом ОУН(б) в Західній Україні. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Вип. 22: Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи. С. 173.

є єдиною умовою і опорою нормального життя і розвитку нації, її культури, матеріального і духовного стану»⁵².

У роботі серед учнівської молоді та освітян ОУН рекомендувала своїм низовим організаціям давати вчителям настанови, щоб навчали дітей у національному дусі, проводили уроки української історії; розповідаючи про боротьбу УПА, щоб наводили приклади, як діти допомагають повстанцям; навчали революційних пісень; агітували учнів не вступали до піонерської й комсомольської організацій; викривали злочини більшовиків⁵³.

Керівництво ОУН розглядало приїжджих спеціалістів, особливо освітян, як людей, з якими потрібно працювати, намагались залучити їх на свій бік: «Стежити за діяльністю шкіл... Із східняками на селі (а ними були виключно вчителі) звертатися як можна ліпше, допомагати їм в національному дусі»⁵⁴. У праці П. Полтави «Хто такі бандерівці та за що вони борються» читаємо: «Проти советських народних мас ми не боремося. Про це можуть посвідчити тисячі советських людей – советських колгоспників, робітників та інтелігентів, з якими ми зустрічалися, розмовляли, яким ми передавали нашу літературу. Ми знищуємо тільки керівних представників партії, МВД і МГБ і всі ті вилучницькі, продажні елементи, які активно виступають проти нашого руху і вороже відносяться до українського народу»⁵⁵.

Частина німісцевих спеціалістів, котра потрапляла в західноукраїнське середовище та хоч трохи заглиблювалась в тутешні реалії та боротьбу ОУН, усвідомлювала, що сталінська пропаганда відкрито їх обманювала, провокувала та вкорінювала ненависть до будь-яких проявів самостійництва. Теза про те, що націоналісти природно ненавиділи східняків, а радянська влада про них дбала і оберігала, нівелюється діяльністю так званих спецгруп НКВС-НКДБ, завданням яких була дискредитація підпілля ОУН та посилення конфронтації між повстанцями і населенням. Діяльність цих

⁵² Держархів Рівненської обл. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 52 а. Арк. 1–2.

⁵³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2979. Арк. 72.

⁵⁴ Нагірняк А. Я., Нагірняк М. Я. Політична та ідеологічна боротьба ОУН і УПА з радянським режимом у повоєнні роки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2011. № 693: Держава та армія. С. 229.

⁵⁵ Федун Петро-«Полтава». Концепція Самостійної України. Львів, 2008. Т. 1. Твори / упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк. С. 338.

спецгруп поширювалась і на освіту. Як приклад можна навести спогади однієї зі вчительок, яку скерували в Західну Україну: «Жили ми в класах в учительській. І от серед ночі почали до нас гримати, щоб відкрили. Запалили під вікнами. Горимо?! З ляку залізли під ліжка і лежали, поки не стихло, не погасло. Вранці прийшли до нас, спитали, чи не дуже налякались. Сказали: було завдання перевірити, чи не пускають вчительки до себе бандерівців»⁵⁶. Цілком логічно, що якби вчительки, налякані тим, що можуть згоріти живцем, відкрили двері «перевіряючим», то були б звинувачені у співпраці з «бандитами» з усіма відповідними наслідками. Юрій Шаповал так схарактеризував створення та діяльність спецгруп НКВС – НКДБ, згодом МДБ: «це були ті самі спецгрупи, які замордували тисячі мирних жителів, а комуністична пропаганда приписувала ці злочини “бандерівським бандитам”»⁵⁷.

Інший випадок ілюструє, що повстанці намагалися діяти на випередження. Вчителька Городищенської восьмирічки Віра Шпак, яку з подругою направили на Волинь, згадувала, як їх спеціально жахали розповідями про злочини націоналістів. Але безпосередня зустріч переконала їх у протилежному. Прямуючи на місце призначення, не встигли майбутні вчительки пройти декілька кілометрів, як дорогу їм перегородили повстанці: «От і все, думали прийшли вже... – Східнячки? – Східнячки. – Воно і видно, що не тутешні... Підемо далі разом. – А нащо нам разом? Ми й самі... – Бо не один вовк у лісі»⁵⁸. Лише коли дійшли до села, куди прямували дівчата, повстанці їх залишили, на прощання сказали: «Щастя вам... Ідіть, вчіть дітей. Тільки не агітуйте за Сталіна»⁵⁹. Ця історія вкотре доводить той факт, що стосовно освітян здійснювались різного роду провокації, з метою показати діяльність ОУН як боротьбу проти власного народу, але підпілля про це знало і намагалось протидіяти.

Зміцнення позицій радянської влади, часті арешти та викриття змусили структури ОУН перейти до глибокої конспірації. Головну увагу було зосереджено на підпільній роботі, усній та друкованій

⁵⁶ Боярчук П. О. Дорогами болю: повість. Луцьк: Надстир'я, 2003. С. 395.

⁵⁷ Шаповал Ю. І. Війна після війни. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2004. Вип. 11: Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. С. 190.

⁵⁸ Боярчук П. О. Дорогами болю: повість. С. 159.

⁵⁹ Там само.

пропаганді. На основі ідейно-виховних документів ОУН – десяти заповідей українського націоналіста (Декалог), 44 правил українського націоналіста та 12 прикмет характеру українського націоналіста – застосовувався широкий спектр засобів впливу на учнів та вчителів. Через поширення листівок, брошур, газет і журналів, ОУН намагалась утримувати під своїм впливом молодіжне середовище. Головний осередок пропаганди в інструкції крайовим референтам наказував, що перш за все потрібно охопити пропагандою всі верстви населення⁶⁰. «Кожна наша листівка, – писав у 1945 р. П. Федун-«Полтава», – кожне наше пропагандивно-революційне видання, розповсюджене нами <...> це далекобійне стрільно, вистрілене нами в глибокий тил ворога, <...> відчиняючи підсовецьким людям очі на всю злочинність большевицької системи»⁶¹.

Наголошуючи на великій ролі вчителя у вихованні молоді, керівники визвольного руху розробили спеціально для вчителів інструкції, де пояснювали, на яких засадах потрібно навчати дітей, підкреслювали важливість протидії сталінській пропаганді. З вчителями, що прибували зі східних областей України, підпільники обов'язково проводили виховну бесіду, вимагаючи зосереджуватися винятково на вивченні тієї чи іншої дисципліни і якнайменше «паякати про совітів»⁶². Повстанці визначали вчителів-східняків як категорію населення, яких потрібно найперше ознайомлювати з ідеями ОУН з огляду на той вплив, який вони мають на молоде покоління. Референтам пропаганди наказувалось активно працювати серед освітян, ні в якому разі не закидати роботу з ними: «Вимагати від учителів, щоб вони не виховували молодь в російсько-більшовицькому дусі. Якщо вони не можуть виховувати в національному дусі, то в жодному разі не мають права виховувати в більшовицькому»⁶³.

⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 21.

⁶¹ Нагірняк А. Я., Нагірняк М. Я. Політична та ідеологічна боротьба ОУН і УПА... С. 226.

⁶² Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр. Львів: Часопис, 2012. С. 521.

⁶³ Стасюк О. Й. Організація українських націоналістів та інтелігенція. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2014. Вип. 24: Український визвольний рух середини XX століття в контексті суспільно-політичних ідей, подій та обставин. С. 242–243.

У зв'язку з великим напливом учителів-східняків та необхідністю пояснити населенню позицію ОУН у питанні освіти, українські повстанці видавали спеціальну друковану продукцію. У поширеній серед освітян листівці «До всіх директорів, завідувачів та вчителів» повідомлялося: «Стоїмо за масове навчання молоді в школах. Ми, українські Повстанці, допоможемо вчителям в охопленні молоді шкільним навчанням... Разом з тим не дозволимо, щоби в час, коли весь український народ переживає пекло сталінського терору, в час, коли наші брати і батьки голови свої кладуть за знищення більшовицького окупанта, українську молодь примушувано співати про радісне життя та славити оскаженілу більшовицьку банду з лютим катом Сталіним на чолі»⁶⁴.

За умови сприяння і допомоги в національно-визвольній боротьбі українські повстанці обіцяли вчителям допомогу в організації навчального процесу, сприяння у розв'язанні, на скільки це буде можливо, матеріальних проблем⁶⁵. Бажаючи новоприбулим вчителям успіхів у роботі, повстанці вимагали, щоб вони працювали на підтримку власного народу, не перетворювалися «на зрадників та ворогів».

Листівка «Учителі України» закликала педагогів саботувати русифікаторську політику в західноукраїнських школах, бо «совітська школа має за мету виховати яничарів – зрадників українського народу»⁶⁶. Наполегливо рекомендували вчителям ознайомлюватися з програмою ОУН, читати націоналістичну літературу і не підпадати під вплив комуністичної ідеології, а всю свою енергію та творчу працю зосередити на навчанні дітей. Насамкінець повстанці попереджували, що не будуть терпіти провокаторів та зрадників – на них чекатиме народна зневага та відплата.

Документи засвідчують, що журнали, брошури, листівки та інша література повстанців справляла велике враження на частину східняків. Багатьох вражала правдивість, з якою в націоналістичній літературі висвітлювалася підступність більшовицької пропаганди. Окремі з них навіть радили підпільникам як краще організувати свою агітацію серед населення. Інші прибулі зі сходу навпаки

⁶⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1716. Арк. 4.

⁶⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1716. Арк. 4 зв.

⁶⁶ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-342. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 14.

наголошували на тому, що представники служби безпеки ОУН часто переслідують і знищують невинних людей⁶⁷.

Діячі ОУН торкалися освітніх питань також у брошурі «Слово до учителів, братів зо східних областей України» (1946). Повстанці закликали вчителів не бути сліпим знаряддям сталінської політики у вихованні молодого покоління, переконували їх у тому, що УПА об'єднує у своїх лавах кращих представників українського народу. Наголошувалося, що вчителі повинні навчати правди, служити народу, не співпрацювати з НКВС і НКДБ. У зверненні зазначалося: «Вас, учителі, які виховуєте молоде покоління, сталінські поневолювачі стараються, в першу чергу, залякати й обплутати тенетами своєї брехливої пропаганди, щоб зробити вас сліпим і слухняним знаряддям своєї реакційної політики. Але, ви учителі, які найближче стоїте до народних мас, маєте найбільшу змогу переконатися у брехні сталінської пропаганди, ви, живучи між своїми братами – західними українцями, маєте найкращу змогу дізнатися всю правду про УПА і її героїчну боротьбу»⁶⁸.

Важливим виховним чинником повстанці вважали пісні, однак закликали відкидати пісні про «Сталіна рідного», про «широку страну родную» тощо. Наголошувалося, що необхідно розучувати та виконувати лише українські народні пісні. На уроках історії, географії, природознавства та інших заборонялося проводити антирелігійну пропаганду, прикриваючись виховними моментами, а також не перекручувати факти, не ображати релігійні, національні і моральні почуття молоді. Попереджали, щоб вчителі не змушували дітей брати участь у більшовицьких святкуваннях⁶⁹. Тож основний акцент звертався на виховання молоді в українському національному дусі та категорично відкидалися ідеологеми радянської освітньої системи.

Крім брошур та листівок підпільники намагалися розповсюджувати практичні та методичні матеріали, навчальні програми для шкіл, наголошуючи, що саме на них мав базуватися навчально-виховний процес. При сприятливих умовах націоналістичне підпілля здійснювало спроби впроваджувати елементи своєї освітньої політики. У Дубенському районі, що на Рівненщині, поширювалися

⁶⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1716. Арк. 2 зв.

⁶⁸ Держархів Тернопільської обл. Ф. 3432. Оп. 1. Спр. 257. Арк. 1–8.

⁶⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1716. Арк. 4.

навчальні програми для 1–4 класів, які у 1943/1944 н. р. були надруковані для народних шкіл Дубенського воєнного надрайону, а згодом поширювались і в радянських школах. У програмі визначалось, що «українська школа має виховувати шкільну молодь на свідомих своєї національної окремішності, гордості й завдань українських громадян»⁷⁰. Рекомендувалось розвивати в учнів усну і писемну мову, граматику, пам'ять, лічбу, а також формувати мислення на уроках читання, писання, арифметики, малювання та ін. Складниками навчальної програми були науки про рідний край, природознавство, географію. З першого по третій клас мав вивчатися предмет «Ми українці», а з четвертого класу запроваджувалась «історія України» як дисципліна україноцентрична та патріотична⁷¹.

Підпілля також переймалось фаховим рівнем вчителів, зокрема «Інструкція ч. 5. по виховній роботі зі шкільною молоддю» в розділі «Робота з вчителями» наголошувала, що через воєнні лихоліття кваліфікованих вчительських кадрів майже не залишилось, школи за сприяння більшовиків поповнили люди, які не можуть навчити дітей, бо не мають знань, їм самим не завадило б сісти за шкільну парту. Вчителів, що мали низький фаховий рівень рекомендувалось примушувати працювати над собою, «шляхом самоосвіти, різних вишколів старатися доповнити свою освіту»⁷².

Не поодинокими були випадки, коли повстанці навідувались до вчителів, зазвичай східняків, з метою ознайомлення їх з націоналістичною літературою та навчальними програмами. Наприклад, політреферент Калуського району Станіславської області доповідав, що за період з 13 по 25 вересня 1945 р. було проведено гутірку з учителями трьох станиць, педагоги отримали вказівки щодо національного навчання та виховання молоді⁷³.

У с. Теслулів на Рівненщині у квартири новоприбулих вчителів прийшли підпільники. Відрекомендувавшись, вони поставили перед вчителями вимогу навчати за національними програмами, бо «інакше ви не будете тут». У розмові повстанці апелювали

⁷⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 9.

⁷¹ Там само. Арк. 16–17.

⁷² Ішук О. С. Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.). Львів; Торонто: Літопис УПА, 2011. С. 451–452.

⁷³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Ч. 2. Спр. 1716. Арк. 2.

до національних почуттів освітян: «Ви ж українці, і мусите працювати за нашими програмами»⁷⁴. Зазнаючи тиску з обох сторін, боячись переслідувань, вчителі залишили згадану школу. Програми, розроблені повстанцями, не набули широкого застосування, мали локальний характер з огляду на брак ресурсів та можливостей масового розповсюдження. До цього додавався контроль за навчальним процесом з боку радянської влади, формуванням агентурної мережі в школах та за діяльністю більшовицьких спецслужб.

Активна ідеологічно-виховна та пропагандистська діяльність ОУН серед «братів з-над Дніпра» мала далекосяжні результати. Під вплив націоналістичних ідей потрапляла частина вчителів-східняків. На засіданні колегиї Міністерства освіти УРСР 10 вересня 1947 р. міністр освіти Павло Тичина наголошував, що однією з найважливіших хиб у роботі органів народної освіти західних областей є їх «недостатня увага до справи ідейно-політичного виховання і підвищення ділової кваліфікації вчителів шкіл... Недостатня робота з молодими вчителями, учнями, з місцевою інтелігенцією»⁷⁵. На нараді секретарів райкомів КП(б)У західних областей УРСР 8 червня 1950 р. представник з Рівного відверто заявив: «Більшість вчителів не виправдали довіри. Багато з них, особливо дівчата, хоча і чесно розпочали працювати, але потрапили на вудку до націоналістів... факти залишаються фактами, що вони ідеологічно оступились, значить від них комуністичного виховання очікувати важко»⁷⁶.

Систематично практикувалися міністерські перевірки ідеологічно-політичної роботи освітніх установ, створювались спеціальні комісії, до складу яких, крім партійних діячів, входили і представники каральних структур. За результатами однієї з таких перевірок впродовж 1949/1950 н. р. з 46 822 вчителів західних областей УРСР вимагалось замінити 1 529, у тому числі за зв'язки з ОУН – 617, «скомпрометованих» – 141, «куркулів» – 59, за релігійними мотивами – 84, за іншу діяльність – 628⁷⁷. У Станіславській області впродовж 1952/1953 н. р. із 7 656 вчителів було замінено 2 620⁷⁸.

⁷⁴ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-400. Оп. 3. Спр. 27. Арк. 7.

⁷⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 243. Арк. 291.

⁷⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 213. Арк. 103.

⁷⁷ Сушик І. В. Формування вчительських кадрів... С. 177.

⁷⁸ Сворак С. Д. Освіта на західноукраїнських землях... С. 39.

Після перевірки райкомом КП(б)У і відділом НКДБ вчителів Лановецького району на Тернопільщині до політично ненадійних віднесли майже 40 % вчителів, при цьому всі вони прибули на роботу в район за направленням міністерства освіти⁷⁹. На одній із закритих нарад секретарів райкомів західних областей партійний очільник виявляв незадоволення з приводу того, що міністерство надсилає неперевіраних фахівців: «зі 140 надісланих вчителів у нас 48, які не мають ніякої політичної довіри»⁸⁰.

Таким чином, в епіцентрі безкомпромісної боротьби між комуністичним режимом та українськими національними силами опинялася інтелігенція з огляду на її місце і роль в житті суспільства. Часто це призводило до переслідувань, утисків, а іноді й жертв.

Аналізуючи становище вчителів-східняків у західноукраїнських областях в післявоєнні роки, можна визначити низку особливостей: складні умови педагогічної діяльності, зумовлені напруженою ідеологічно-політичною ситуацією в регіоні; незадовільні матеріально-побутові умови проживання; слабка навчальна база освітніх установ, спричинена післявоєнною розрухою; використання радянською владою вчителів у пропагандистських цілях, що провокувало недовіру до них з боку місцевого населення; ідеологічний тиск та переслідування як з боку більшовиків, так і українських повстанців.

⁷⁹ Сворак С. Д. Освіта на західноукраїнських землях... С. 39.

⁸⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 213. Арк. 73.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ
ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ
У ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.
ЗАХІДНІ ЗЕМЛІ

Монографія

Львів 2020

УДК [94:323.1/.2:329.73](477.8)"19/20"
М58

Міжнаціональні відносини в Україні у ХХ – на початку ХХІ ст. Західні землі: монографія / від. ред. Іван Патер, упоряд. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 698 с.

Міжнаціональні відносини – один з головних індикаторів демократичності владних режимів, толерантності суспільства. У колективній монографії проаналізовано національні відносини на західноукраїнських землях доби визвольних змагань у першій половині ХХ ст., практику міжнаціональних відносин у роки Другої світової війни, їх особливості розвитку в західних областях України в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Головну увагу дослідники зосередили на характеристиці українсько-польських, українськочеських, українсько-угорських, українсько-єврейських відносин. Водночас розкрито значення національного питання в діяльності політичних і громадських організацій, у політичних, соціально-економічних, культурноосвітніх трансформаціях західних земель України в досліджуваній період.

International Relations in Ukraine in the 20th – Early 21st Centuries. Western Lands: a Monograph / Ed. Ivan Pater, Comp. Mykhailo Romaniuk; the NAS of Ukraine, Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2020. 698 p.

International relations are one of the key indicators of democracy of power regimes and society's tolerance. The collective monograph has analyzed national relations in the western Ukrainian lands during the liberation struggle in the first half of the 20th century, the practice of international relations during World War II, features of development in the western regions of Ukraine in the second half of the 20th – early 21st centuries. The researchers focused on the characterization of Ukrainian-Polish, Ukrainian-Czech, Ukrainian-Hungarian, Ukrainian-Jewish relations. At the same time, the importance of the national issue in political and public organizations' activities was revealed and in the political, socio-economic, cultural, and educational transformations of the western lands of Ukraine in the period.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор Степан Борчук
доктор історичних наук, професор Орест Красівський
доктор історичних наук, професор Олексій Сухий

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 9 від 3 грудня 2020 р.)*

ISBN 978-966-02-9444-8 © Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України, 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ I. НАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ	11
Українсько-чеські відносини в контексті діяльності гімнастичних товариств «Сокіл» (кін. ХІХ ст. – 1914 р.) <i>(Андрій Сова, Наталія Кравець)</i>	13
Волинь, Холмщина і Підляшшя у 1915–1918 роках: українсько-польське противенство <i>(Іван Патер, Денис Каменцев)</i>	38
Єврейське питання в міжвоєнній Польщі у контексті освітніх процесів <i>(Оксана Руда)</i>	78
Етносоціальний та економічний виміри Галичини 1920–1930-х років <i>(Оксана Пасіцька)</i>	119
Вибори до органів місцевого самоврядування у Галичині в міжвоєнний період; національний вимір <i>(Віталій Виздрик, Олександра Мельник)</i>	140
Ставлення ОУН до Польщі та поляків у міжвоєнний період <i>(Микола Посівнич, Михайло Романюк)</i>	152
Національні проблеми в Європі на Конгресах національних меншин: бачення представників українців у 1925–1938 роках <i>(Ігор Соляр, Роман Костишин)</i>	172
Чехи в Західній Волині у міжвоєнну добу <i>(Світлана Шульга)</i>	217
РОЗДІЛ II. МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРАКТИКА	279
У тіні Мюнхена: українсько-чеські відносини в період Другої Чехо-Словацької республіки (1938–1939) <i>(Олександр Пагіря)</i>	281
Українсько-польські відносини у світлі документів ОУН періоду Другої світової війни <i>(Олександра Стасюк)</i>	334

Жінки в антиєврейських погромах літа 1941-го в Галичині: жертви, призвідниці та рятівниці (<i>Марта Гавришко</i>)	345
Українсько-угорські відносини в роки Другої світової війни (<i>Олександр Пагіря</i>)	404
РОЗДІЛ III. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ	
Вчителі-східняки в умовах протистояння між радянською владою та українським підпіллям у західних областях УРСР (1944–1953) (<i>Володимир Старжець</i>)	459
«Від виживання до пристосування»: особливості адаптації українців, депортованих із Польщі до Західної України (<i>Юлія Артимишин</i>)	478
Національно-культурні трансформації в західних областях України наприкінці 60-х – на початку 70-х років ХХ століття (<i>Олександр Луцький</i>)	516
Володимир Мокрий – українська постать польського руху опору в контексті польсько-українських відносин (1970–1980-ті роки) (<i>Юрій Зайцев</i>)	577
Вплив національно-культурних товариств на гармонізацію міжнаціональних відносин в західних областях України (1988–1991) (<i>Олег Муравський, Богдан Гудь</i>)	603
Роль Львівщини у становленні культурно-освітніх зв'язків українців і білорусів (кінець ХХ ст. – початок ХХІ ст.) (<i>Юрій Павлович</i>)	615
Громадянське суспільство як гарантія захисту політичних, національно-культурних прав національних меншин в Україні (<i>Андрій Матвійчук</i>)	624
Російсько-українське збройне протистояння 2015–2018 років: бачення політичної та військової еліти України (<i>Сергій Підшиб'якін, Юрій Полтавець</i>)	634
Литовсько-польсько-українська бригада – приклад військової співпраці України з державами-членами НАТО (<i>Сергій Попко</i>)	657
Галичина у дзеркалі російської пропаганди в умовах військової агресії на Донбасі (<i>Олег Костюк, Юлія Матіїв</i>)	666